

S.B

Prof. Dr. Cahangir Məmmədli

Salmanas
Bayram

JURNALİSTİKANIN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİ

Dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 13 iyun 2012-ci il
tarixli 1089 nömrəli əmri ilə
dərslik kimi təsdiq edilmişdir.*

Bakı-2012

Ч 612.18

Elmi redaktor: *K.Niftəliyeva*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: *N.Əhmədli*
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
R.Məcid
“525-ci qəzet”in Baş redaktoru

+ 4612
M51

Məmmədli C.Ə. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Dərslik.
Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2012 – 616 səh.

Dərslikdə jurnalistikanın inkişaf mərhələləri, mətbuat üzərində tarixi qadağa mexanizmləri, jurnalistikanın nəzəri konsepsiyaları, peşə etikasının və hüquqi tənzimləmə prosesinin əsas aspektləri, Kütləvi infopmasiya vasitələrinin tipoloji xarakteristikası, mətbuat janrları, praktik fəaliyyətin beynəlxalq prinsipləri, qəzet istehsalında standartlara yaradıcı münasibət, telejurnalistikanın bəzi yaradıcılıq prinsipləri və s. məsələlər öz əksini tapıb.

Kitab universitetlərin jurnalistika ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 4306022100 1 – 74
0103 – 2012

© C. Məmmədli, 2012

Elmi redaktordan

Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi dünya universitetlərinin jurnalistika təhsili verən bütün fakültə və bölmələrində aparıcı yer tutur. Əlbəttə, ayrı-ayrı universitetlərin hər birinin jurnalistika təhsilində söykəndikləri, yaratdıqları məktəblər var. Lakin bütün hallarda mükəmməl və özünə güvənən fundamental universitet təhsili bu və ya digər şəkildə mütləq nəzəriyyə və təcrübənin uyarlığını əsas götürür və bunların qarşılıqlı təsirini nəzərə alır. Əslində jurnalistika təhsili üzrə dünya universitet təcrübəsi iki mühüm metodoloji aspekt üzərində qurulmuşdur. Bunlardan biri jurnalistikanın Qərb təhsil məktəbidir ki, öz mahiyyətində nəzəriyyə ilə təcrübəni paralel olaraq vəhdətdə götürür, birinin digərini tamamladığı qənaəti ilə tədris prosesi qurur. İkinci aspekt ABŞ jurnalistika məktəbidir ki, təhsilin özünü də daha çox təcrübə üzərində qurur və «fast food» modeli ilə təcrübəni əsas götürür. Son vaxtlar bu ölkədə gedən proses göstərir ki, indi ABŞ jurnalistika məktəbləri də tədrisdə nəzəriyyə ilə praktikanı vəhdətdə götürməyə başlamışdır.

Həqiqətən də, tarixi təcrübə sübut edir ki, heç bir yaradıcılıq sahəsini nəzəriyyəsiz təsəvvür etmək olmaz. Nəzəriyyə praktikanın açarıdır və sahənin nəzəri əsaslarını təkcə ona görə bilmək vacibdir ki, praktikanı hansı istiqamətə yönəltməyi bacarasan, peşənin ümumi qanunauyğunluqları ətrafında fəaliyyət göstərəsən. Azərbaycan jurnalistikasının yeni dönəmində bir sıra jurnalistin media aləminə gəlməsi və öz peşəkarlığını, yalnız treninqlər çərçivəsində formalaşdırmağı əsas götürməsi jurnalistikamızda böyük fəsadlar törətməkdədir. Janra etinasızlıq, format anlayışını bilməmək, istedadın inkarı, etik və estetik dəyərləri nəzərə almamaq, dil və üsluba saymamazlıq,

hüquqi normalara biganəlik və s. onlarca «etinasızlıq» mediada peşəkarlığın aşağı düşməsi, şərəf və ləyaqətin alçaldılması, böhtan və təhqirin baş alıb getməsinə, Azərbaycan ədəbi dilinin kobud şəkildə pozulmasına... gətirib çıxardı. Hətta, iş o yerə gəlib çatdı ki, qəzetlərdən biri dilə etinasızlıq faktından narahat olan jurnalistin bu mövzuda yazısını «boş, mənasız» şey kimi məsxərəyə qoydu. Mətbuat azadlığından istifadə edib təhqiramiz ifadələri ilə qürür duyan, şər və böhtanı jurnalistikada mümkün hesab edən, etik normalara əməl etməyi cəsə-rətsizlik kimi qiymətlədirənlər də oldu. Jurnalistikanın nə-zəriyyəsi bütün bunlara qarşıdır və praktik yaradıcılıqda jurna-listin söykəndiyi qaydalar, qanunauyğunluqlar toplusudur.

Bakı Dövlət Universiteti, Moskva Dövlət Universiteti də daxil olmaqla, keçmiş sovet respublikaları içərisində fun-damental jurnalistika təhsilinə başlayan ilk təhsil müəssisəsidir. Hələ 1928-ci ildən burada jurnalizm kafedrası yaradılmış, 1945-ci ildən həmin kafedra universitetin filologiya fakültə-sində şöbəyə çevrilmiş, 1969-cu ildən müstəqil fakültə kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Fəaliyyətini kafedradan başlayıb müstəqil fakültə kimi formalaşan bu təhsil istiqamətinin bütün mərhələlərində «Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» fənni aparıcı predmet kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu fənnin tədrisi üzrə sovet dönəmində xüsusi proqram hazırlanmış və həmin proqram kontekstində ayrı-ayrı dərslər vəsaitləri, predmet göstəriciləri, məqalə və oçerklər meydana çıxmışdır. Lakin bununla belə, indiyədək Jurnalistika fakültəsində tədris olunan fundamental fənlərin heç biri ətrafında, o cümlədən jurnalis-tikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə bağlı ayrıca dərslər yazıl-mamışdır. C.Məmmədlinin 2003-cü ildə nəşr olunan «Müasir jurnalistika» dərsliyi istisna olmaqla, vəziyyət eyni şəkildə davam etməkdədir. Əlimizdəki bu kitabı həmin boşluğu dol-durmaq baxımından faydalı və səmərəli hesab edirik. C.Məm-mədlinin «Müasir jurnalistika» dərsliyindən fərqli olaraq «Jur-nalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» kitabı fənnin əsas isti-

qamətlərini əhatə edir və peşənin ən yeni yaradıcılıq prinsiplərinə söykənməklə jurnalistikanın nəzəri və praktik xüsusiyyətlərinin ümumi qanunauyğunluqlarını göstərir.

Bütövlükdə yeddi fəsildən ibarət olan dərsliyin I fəsil jurnalistikanın meydana gəlməsi və inkişaf prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərini aydınlaşdırır. Burada jurnalistikanın meydana çıxmasını şərtləndirən ilkin faktorlar, senzura sisteminin fəaliyyət mexanizmi, jurnalistikanın funksiyaları, demokratiya institutu rolunda fəaliyyəti kimi məsələlər öz əksini tapır.

Dərsliyin II fəslində jurnalistikanın nəzəri konsepsiyaları, onların modelləşmə prosesi, transformasiyası, medianın IV hakimiyyət rolu və s. problemlər elmi təhlilə cəlb edilir. Jurnalistikanın yaradıcılıq fəaliyyətində peşə etikası və hüquqi normalar III fəslin əsas predmetidir. Burada ardıcıl olaraq peşə etikasının nəzəri əsasları, bu sahədə xarici təcrübə, KİV-in hüquqi tənzimlənməsi kimi müasir məsələlərə diqqət yönəlir.

Kitabın IV fəslində kütləvi informasiya vasitələrinin tipologiyası və janr sistemi problemi qoyulmuşdur. Burada tipologiya və janr anlayışlarının bir kontekstə işlənməsi təəccüblü də görünə bilər. Lakin müəllifin inandırıcı interpetasiyaları sübut edir ki, KİV-in tipoloji inkişafına janrın təsiri çox böyükdür. Dərslikdə jurnalistika janrlarının ümumi qanunauyğunluqları, bu sistemdə informasiya, analitik və bədii-publistik janrların işləklilik koofisiyenti, bəzi janrların zamana və ictimai-siyasi şəraitə görə transformasiyası, bəzilərinin arxa plana keçməsi prosesi kimi məsələlər elmi-nəzəri cəhətdən təhlil edilmişdir.

«Praktik fəaliyyətin beynəlxalq standartları» adlanan V fəsildə ədəbi yaradıcılıqda qəbul olunmuş qaydalar, jurnalist peşəkarlığının prinsipləri, jurnalistikanın beynəlxalq doktrinaları haqqında müasir təcrübənin ortaya qoyduğu illüstrativ materiallar əsasında söhbət aparılır. Sonrakı fəsillərdə qəzet istehsalında standartlar, ideya və onun gerçəkləşmə yolları,

telejurnalistikanın bəzi yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə nəzəri və praktik təhlillər özünə yer tapıb.

Dərsləkdə Azərbaycan klassik jurnalistikasının ənənələri, beynəlxalq KİV sistemində özünü göstərən nəzəri fikirlər, praktik faktlar, ən yeni nəzəri ədəbiyyat üzərində işlənmişdir. Jurnalistikanın beynəlxalq təcrübəsinə istinad əsərin başlıca metodoloji istiqamətlərindən biridir. Xüsusilə ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Rusiya, Türkiyə nəzəri təsərrüfatı dərsləyin müddəalarını möhkəmləndirən mənbə kimi istifadə olunur. Müəllifin dərsləkdəki nəzəri müddəaları medianın ən geniş praktik fəaliyyətindən alınan ən yeni illüstrativ materiallarla əsaslandırılmışdır. C.Məmmədlinin ölkənin jurnalistika ixtisası verən müxtəlif universitetlərində müəllim və tələbələrin sınağından çıxmış «Jurnalistikaya giriş», «Müasir jurnalistika», «Jurnalistikanın müasir inkişaf meyilləri» adlı dərsləyik və dərsləyik vəsaitlərinin ən yeni faktlarla zənginləşdirilmiş formatını təşkil edən bu dərsləyin öz fundamentallığı və polifonikliyi ilə ayrıca maraqlı doğuracağı ümidindəyik.

Könül Q.Niftəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

* Televiziya jurnalistikasının nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə bağlı fakültə müəllimlərinin bir sıra kitabları nəzərə alındığı üçün müəllif bu sahənin nəzəri məsələlərinin geniş panoramını verməyi lazım bilməmişdir.

Ön söz

Yaradıcılıq insanın özünüifadəsidir. Özünüifadə insanın əbədi istəyidir. Yalnız istedad, bacarıq və bilik insanın yaradıcılıq imkanlarının gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Qədim nağılların, dastanların, bütün folklor nümunələrinin hamısı insanın fərdi istedadının kollektivləşmiş özünüifadəsidir. Yaradıcılıq insanın bütün fəaliyyət sahəsində özünü göstərə bilər. Minlərlə bağbanın içərisində yalnız yaradıcılıq istedadı ilə seçilən möcüzə yarada bilər. Yüzlərlə bənnadan biri -hamının qəbul etdiyi daşlaşmış qaydalara yeni yaradıcılıq bacarığı ilə yanaşanı digərlərindən fərqlənir və bəna möcüzəsi yaradır. Beləcə, rəngsazdan tutmuş toxucuyadək hər kəsin özünü daşlaşmış, qəbul edilmiş populyar qaydalardan artıq göstərmək üçün potensial imkanı var. Lakin onun bu imkanı istedadla, öz peşəsinə vürğunluq aktı ilə müşayiət olunur. Amma insan fəaliyyətinin elə spesifik sahələri var ki, oradakı *bütün* görülən iş yaradıcılıqla, istedadla bağlıdır. Belə sahələrin «fəhlələrinə» yaradıcı şəxsiyyət kimi baxılması ta qədimdən ictimai məzmun kəsb etmişdir. Bu, insanın intellektual fəaliyyət sahəsidir. İnsanın ağıl və bacarığının, düşüncənin, istedadın, təxəyyülün iştirak etdiyi bütün sahələrdəki fəaliyyəti yaradıcı iş kimi qəbul edilir. Şair, yazıçı, dramaturq, aktyor, rejissor, rəssam, heykəltəraş, alim və daha onlarca insan yaradıcılıq işlə məşğuldur. Bu adamlar seçdikləri fəaliyyət sahəsində aqlın, intellektin, təxəyyülün bütün gücünü səfərbər edərək biri digərindən tamamilə fərqli, orijinal əsərlər yaradırlar. İstedadın, təxəyyülün, xüsusi bacarığın, intellektual səviyyənin maksimum iştirak etdiyi yerdə sənət əsəri yaranır. Bu əsərlərin müəlliflərinə – yəni yaradıcılarına sənətkar deyirlər. Jurnalistika da yaradıcılığın bu sahəsinə aiddir. Lakin müəyyən fərqlər var. Əsas fərqlərdən biri: məsələn, bədii yaradıcılıq, onu ustaddan öyrənməkdən daha çox fitri istedad tələb edir. Fitri istedad mütləq sənətkarlığa aparıb çıxarır. Deməli, bədii yaradıcılığın sənət növü olmaq imtiyazı

mütləqdir. Jurnalistika da fitri istedad tələb edir. Fitri istedadla sahib olan jurnalistlər bu peşəni sənətə çevirir və beləliklə, «jurnalistika sənət deyil, peşədir» kimi bəzilərinin postulat hesab etdikləri fikri təkzib edə bilirlər. Lakin jurnalistikanı fitri istedad olmadan da öyrənmək mümkündür. Ona görə də jurnalistika sənətdən daha çox peşə xarakteri kəsb edir. Peşəni isə öyrənmək gərəkdir. Bu mənada jurnalistliyə yiyələnmək mümkündür. Eyni sözü şairlik haqqında demək çətindir. Ona görə də xalq arasında «şair olmaq üçün gərək şair doğulasan» fikri də əsaslıdır.

Yazıcının, şairin, dramaturqun insanın daxili aləminə nüfuzu xüsusi bir istedad tələb edir. Tipik şəraitdə tipik hadisələri görmək və yaradıcılığın bütün məqamlarında tipikləşdirməyi bacarmaq ancaq istedad sahibinin işidir. Biz yüzlərlə bədii əsər tanıyırdıq ki, onu sənət nümunəsi adlandıra bilmirik. Çünki bu «əsərlərin» müəlliflərinin hadisəni sənət səviyyəsinə yüksəltmək qabiliyyətləri olmayıb. Böyük C.Məmmədquluzadə «Poçt qutusu», «Usta Zeynal» kimi şedevr hekayələrində dövrün tipik obrazlarını elə yaratmışdır ki, bu gün də həmin əsərlərin sənətkarlıq möcüzəsi olduğuna heç kimdə şübhə yoxdur. Lakin həmin hadisə və obrazlar jurnalist qələmində konkret insanların təsviri ilə olacaqdır deyə, tipikləşmə kimi sənətkarlıq məqamı özünü zəif göstərəcək. Min illərlə sənətin bu məqamını daha maraqla qəbul edən insan indi xeyli dəyişmişdir və «müasir oxucu personifikasiyaya- yəni konkret insan üzərində qurulan mətnə daha çox əhəmiyyət verir».¹ Deməli, ümumiləşməyə meyli ilə güclü olan bədii əsərdən fərqli olaraq jurnalistika dəqiq, olmuş, olan, olacaq faktlarla danışır. Jurnalistin bütün fikirləri konkret faktlara əsaslanır. Burdan belə bir nəticə də çıxır: bədii əsər hisslərə, duyğulara ünvanlandığı halda, jurnalistika daha çox şüurlara, ağıla ünvanlanır. Bu, çox ciddi məqamdır. Hisslərə və duyğulara ünvanlanan bədii söz kütləvilik

¹ Медиа. Зарубежный учебник. М., Изд-во «Юнити», 2005, с.78

iddiasında deyil. Bir sıra hallarda hamı üçün deyil. Şüura yöndirilən jurnalistika məhsulu hamı üçündür. Hamıya ünvanlanan əsərin müəllifinin «dünyagörüşü hərtərəfli, zəngin olmalıdır». ¹ «Jurnalist hər kəsdən artıq iti müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır». ²

Jurnalistika və jurnalist günün aktual problemlərilə yaşayır. «Yazıcının, bədii söz sənətkarının oxucusu növbəti əsrdə də yaşaya bilər». ³ Lakin jurnalistin oxucusu bu günün, bəlkə də bu saatin insanıdır. Bunları nəzərə alan peşəkar jurnalist bütün günü, bütün həftəni, ayı, ili işləyir. Əslində, ətrafı, hadisələri izləyən jurnalist mənəvi mənada heç vaxt istirahət etmir. Amma bütün günü, bütün ili işləmək əsl peşəkar jurnalistin həyatını bəzəyir, ona mənəvi ləzzət gətirir. ⁴

Jurnalist məhsulu daha çox tirajlanma tələb edir. Bu məhsulun tirajlandığı texnikanın «kütləvi informasiya vasitələri» adı ilə adlandırılması həm də burdan doğur. Jurnalistikanın bir sıra cəhətləri nə qədər dəyişsə də, tiraj dominantlığı heç vaxt dəyişmir. Yeni informasiya texnologiyaları hər hansı informasiyanı istənilən məsafədə istənilən istehlakçıya ötürməyə qadirdir. Və bu texnologiya dəyişdikcə bütün parametrlərdə tirajlanmanın çoxalmasına gətirib çıxarır. Tiraj işə-kommunikasiya prinsipi kimi jurnalistikanın əsasıdır. Tiraj informasiyanı demokratikləşdirir, jurnalisti populyarlaşdırır. ⁵ Ona görə də tirajlanan informasiya hakimiyyətdir, dünyanı idarə sistemidir. «Bu sistemdə jurnalistin şərəfli bir yeri var». ⁶ İndi yeni texnologiya «hadisənin baş verdiyi gerçək anda onun oxucusu,

¹Черникова Е.В. Основы творческой деятельности журналиста. М., Изд-во «Гардарики», 2005, с.11

² Yenə orada, s. 13

³ Yenə orada, s. 11

⁴ Yenə orada, s.16

⁵Мельник Г.С., Тепляшина А.Н. Основы творческой деятельности журналиста. Москва-С.Петербург, 2009, с.47

⁶Самарцев О.Р. Творческая деятельность журналиста. М., Академический проект. 2007, с.23

tamaşaçıya ötürülməsinə imkan yaradır»¹ və belə anda jurnalist cəmiyyətin gözündə qiymətə minir. «Jurnalist bir anda milyonlarla oxucu, tamaşaçı, dinləyici ilə təmasda olur. Ona görə də jurnalistika və jurnalist cəmiyyətlə kütləvi ünsiyyətdədir».²

Jurnalistikanın yaranması ilə eyni vaxtda meydana çıxan müəllif və sensor anlayışları sırasından indiki texnologiya sensorun hətta təbii qeyb olmasına şərait yaradır. XXI əsrin jurnalistika şüarı belədir: hər cür informasiya hamı və hər kəs üçün. Bu prinsip qaçılmazdır. Öz sözünü duyğulara yönəldən bədii ədəbiyyatın min illərdən gələn yaradıcılıq dominantlığı informasiya texnologiyasının yaratdığı informasiyalı cəmiyyət çağında öz yerini jurnalistikaya – daha kütləvi və daha çox tirajlı jurnalistikaya verməkdədir.

Belə bir cəmiyyətdə jurnalistin yeri daha çox hiss olunur. Bu cəmiyyət jurnaldən də öz peşəsini sənət səviyyəsinə yüksəltməyi, çevik və operativ, cəsarətli və qərəzsiz, dəqiq və vicdanlı olmağı tələb edir.

Müstəqil Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığı təmin edilmiş, KİV-in mükəmməl hüquqi bazası yaradılmışdır. «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu jurnalistin hüquq və vəzifələrini dəqiq parametrlərlə təsbit etmişdir. İnformasiyanın təqdimində dəqiq və qərəzsiz olmaq, peşə etikasına əməl etmək, dövlətin, vətəndaşların şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri jurnalistin əsas vəzifələrinə daxildir.³ Əslində, «beynəlxalq jurnalistika praktikasında informasiyanın qiyməti və keyfiyyəti jurnalistin öz peşəsi ilə məşğul olduğu zaman həmin postulatlarla necə əməl etməsilə ölçülür».⁴ Peşəkar, dəqiq, qərəzsiz, operativ, cəsarətli, çevik, vicdanlı və s. kimi yaradıcılıq prinsiplərini əks

¹ Медиа. Зарубежный учебник. М., Изд-во «Юнити», 2005, с.78

² Засорина Т., Федосова Н. Профессия - журналист. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1999, с.120

³ Мətbuat qanunvericiliyi və təcrübə. Bakı, 2001, səh.595

⁴ Медиа. Зарубежный учебник. Москва, Изд-во «Юнити», 2005, с.476

etdirən və ilk baxışda sadə görünən bu sözlərin sırada yerini dəyişmək olar. Ancaq onların ifadə etdiyi məzmunu dəyişmək mümkün deyil. Çünki, bu sözlərdə jurnalistin peşəkarlıq, müasirlik, təsiretmə və hətta, dünya düzenini dəyişmə imkanı ifadə olunur. Yeni əsr jurnalistlərdən maksimum peşəkarlıq tələb edir. Böyük peşəkar olmağın yolları isə öyrənməkdən, təcrübədən keçir. Dünyanın, demək olar ki, əksər universitetləri jurnalistika peşəsini öyrədən fakültələrə, şöbələrə malikdir. Bu fakültə və şöbələr bir sıra universitetlərdə müxtəlif cür adlana bilər, lakin onların hamısında peşəkarlığın həm nəzəri, həm də praktik istiqamətləri tədris edilir. Hər bir ölkənin universitetlərindəki jurnalistika təhsili iki əsas istiqamətə diqqət yetirir: milli ənənələrin və müasir beynəlxalq təcrübənin öyrədilməsi. Azərbaycanda jurnalistika təhsilinin yeganə mərkəzi sayılan Bakı Dövlət Universiteti də tədrisi bu istiqamətdə formalaşdırmışdır. Postsovet məkanında jurnalistika təhsilinə hətta Moskva Dövlət Universitetindən də tez başlamış Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan Dövlət Universiteti) milli ənənələrin öyrədilməsinə heç vaxt etinasız olmamışdır. Lakin milli ənənə bir zamanlar yalnız kommunist ideologiyası prinsiplərinə uyğun gələn faktları ilə önə çəkilmiş, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli... jurnalistika məktəbləri məhz milliliyinə görə senzura qadağaları səviyyəsində unudulmağa məhkum edilmişdir. «Sovet jurnalistikası» kimi qeyri-elmi bir anlayış gündəmdə olmuş və jurnalistika təhsili bu ideoloji aspektin qurbanına çevrilmişdir. Beynəlxalq jurnalistikanın azad ifadə tərzini, ideoloji kanonlardan uzaq xarakteri, tərəfsizlik, qərəzsizlik, vicdanlılıq, obyektivlik kimi yaradıcılıq prinsipləri kommunist mətbuatının təbliğatçılıq, təşviqatçılıq, təşkilatçılıq kimi zorakılıq prinsiplərinin altında qalmışdır. Sovet dönəmində çap olunmuş dərslik və dərs vəsaitlərinin hamısı bu ideoloji prinsiplər əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycan media məkanının dünya media məkanına sürətli inteqrasiyası bu dərslik və dərs vəsaitlərinin yararsızlığını sübut etdi. Yeni dövr bizə ta-

mamilə yeni düşüncənin, yeni zamanın jurnalistika qaydalarına uyğunlaşmağı diqtə etdi. Ədalətlə deyək ki, bu diqtə, bu dönəm yaxşı-pis bir sıra yeni dərs vəsaitinin ortaya çıxmasına zəmin yaratdı. Lakin bu əsərlərin əksəriyyəti daha çox nəzəri xarakter daşıyır. Azərbaycan jurnalistika elminə bu xarakter jurnalistikanın nəzəri əsaslarına hələ də daha çox önəm verən rus alimlərindən gəlir. Azərbaycan elmi jurnalistikası uzun müddət bu məktəbə söykənmişdir. Etiraf edək ki, bu məktəb bizim üçün müəyyən zaman kontekstində çox yararlı olmuşdur. Lakin zamanın, yaradıcılıq üslublarının, dünyaya baxışın dəyişdiyi indiki məqamda yaradıcılıq məktəblərinə yenidən baxmaq lazım gəlir. Sovet-kommunist ideologiyasının uzun müddət üzümüzə bağladığı Qərbin qapıları bu gün açıqdır. Əlahəzrət İnternet bizi dünyaya, dünyanı bizə qovuşdurub. Parabolik antennalar bizə dünyanın ən müxtəlif teletəcrübəsini duymağa imkan verir. On illərlə bizə əlçatmaz olan Qərb qəzetlərinin İnternet versiyaları, ən azı, kalka proqram tərcümələri ilə əlimizdədir. Bu telekanalların və bu mətbuatın iş prinsipləri sübut edir ki, dünyada mənimsəyəcəyimiz bir çox yeni jurnalistika məktəbi var. Bu məktəblərin hansını seçməli? Sualın cavabı çox sadədir: Bazar münasibətləri sistemə yararlı olan məktəbləri. Belə məktəblər jurnalistin yaradıcılıq potensialını tam mənasında üzə çıxarmağa böyük maddi və mənəvi stimül yaradır. Bazar münasibətləri sistemi jurnalisti dəqiq, qərəzsiz, vicdanlı, ədalətli, çevik, cəsarətli... olmağa məhkum edir.

Müasir dövrdə demokratik dövlətlərin söz, mətbuat, fikir azadlığı ilə bağlı formalaşdırdığı qanunvericilik bazası təkcə jurnalistika ixtisasına yiyələnən kadrların, mütəxəssislərin deyil, digər bir çox müxtəlif peşə sahiblərinin də mətbuata, televiziya, radioya axınına şərait yaratmışdır. Xüsusi jurnalistika təhsili almamış bir çox mətbuat işçiləri tanıyırdıq ki, onların mətbuatda məhsuldar və peşəkar yaradıcılığı heç bir mübahisə doğurmur. Lakin bununla belə, hər bir peşənin, ixtisasın, xüsusi nəzəri modelləri, nəzəri aspektləri var ki, onlara mükəmməl

bələd olmadan həmin sahədə uğur qazanmaq çətinidir. Azərbaycan jurnalistika məkanında KİV qanunvericiliyinin yaratdığı hüquqi imkanlara söykənərək fəaliyyət göstərən bir çox qəzetlərin redaksiyalarına qeyri-peşəkarların axınından doğan təcrübə sübut edir ki, peşənin nəzəriyyəsini bilmədən jurnalist olmaq xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxarır. Bugünkü söz və mətbuat azadlığı şəraitində bir sıra qəzetlərdə özünü total şəkildə göstərən böhtan, şər xarakterli materiallar, faktın dəqiqliyinə və qərəzsizliyinə göstərilən etinasızlıq, peşə etikasının prinsiplərinin pozulması, jurnalistikanın və jurnalistin siyasiləşməsi və bunun nəticəsi olaraq tez-tez baş verən məhkəmə çəkişmələri bir daha sübut edir ki, bu cür neqativ halların hamısı redaksiya əməkdaşının nəzəri bilikdən uzaq olmasının nəticəsidir. Ona görə də bu gün xeyli dərəcədə dəbdə olan «jurnalist peşəsi xüsusi təhsil tələb edirmi?» ritorik sualına birmənalı şəkildə müsbət cavab verilməlidir. Bəli, necə ki, peşəkar həkim, peşəkar arxitektör, peşəkar aktyor, sənətkar yazıçı... olmaqdan ötrü xüsusi ixtisas təhsili vacibdir, eləcə də peşəkar jurnalist olmaq üçün bu sahənin kanonlarını öyrədən təhsilə malik olmaq zəruridir. Minlərlə həkimdən birinin mükəmməl jurnalist olmağı, minlərlə baytardan birinin yazıçı olmağı, minlərlə jurnalistdən birinin aktyor olmağı qeyri-tipik hadisədir. Belə hadisələri ümumiləşdirmək xüsusi təhsilə münasibətdə zərərli tendensiyadır.

Bütün bunlar birmənalı şəkildə sübut edir ki, xüsusi jurnalist təhsili çox vacibdir və bu sistemdə jurnalistikanın nəzəri və praktik modellərinin öyrənilməsi gələcək jurnalistin peşəkarlıq xarakterini müəyyənləşdirən əsas amildir. Bu mənada «Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» kursu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, hər bir peşənin, hər bir ixtisasın nəzəri aspektləri mövcuddur. Jurnalistika da belə bir sahədir. Jurnalistikanın da nəzəriyyəsi ilə praktikasını bir-birini tamamlayan amillərdir. Nəzəriyyə praktikanı doğurur və yaradıcı praktika

yenə nəzəri konsepsiyaların meydana çıxmasına təkan verir. Bütün bunlarla belə, nəzəriyyə ilkindir. «Bir çox hallarda jurnalistikanın nəzəriyyəsi özünə yaxın digər «sərhədyanı» elmlərin-fəlsəfənin, politalogiyanın, sosiologiyanın, psixologiyanın, məntiqin, linqvistikanın, ədəbiyyatşünaslığın, informatikanın və bir çox digər sahələrin metodologiyasını, metodunu, kateqoriyalarını özündə birləşdirərək kütləvi informasiya sistemlərinin və proseslərinin, yaradıcılıq konsepsiyalarının paradigmasını irəli sürür, praktikanı qabaqlayaraq jurnalistika metomorfozasının yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirir».¹ Əlinizdəki «Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» dərsliyi mətbuatın bu aspekti üzərində xüsusi dayanır. Əsas məqsəd jurnalist tələbələri hələ aşağı kurslardan bu sahənin nəzəri və praktik istiqamətləri ilə tanış etmək, onlara peşənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini aşılamaqdır.

«Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» kursu Jurnalistika fakültələrində ümumi bir predmet kimi ixtisasın digər aspektlərini sonralar ayrı-ayrılıqda tədris edən fənlərə bir növ giriş rolunu oynayır. Əlbəttə, tədrisin lap birinci kursunun birinci semestri üçün nəzərdə tutulan «Jurnalistikaya giriş» fənni vardır və bu fənnə dair ayrıca dərs vəsaiti də mövcuddur.² Lakin «Jurnalistikaya giriş» fənni jurnalistikanı özünə fəaliyyət yolu seçib universitetə ilk qədəmlərini basan tələbəyə bu peşənin yalnız *ümumi* qanunauyğunluqlarını, onun nəzəri, praktiki cəhətlərinin *ümumi* istiqamətlərini başa salır və tələbəyə «bu peşə sənə uyğundurmu?», «bu peşədə özünü ifadə edə biləcəksənmi?», «bu peşə sənənin həyat amalın ola biləcəkmidi?» kimi suallara cavab tapmağı öyrədir. «Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» isə bu suallara müsbət cavab tapmış tələbəyə peşənin, ixtisasın nəzəri və təcrübə aspektlərini dərk etməyi,

¹ Ахмадулина Е.В. Краткий курс теории журналистики. Издательский центр «Март», М., Ростов-на-Дону, 2006, стр. 3-4

²Вах: Мəmmədli С. Журналистикaya giriş. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşr., 2001

jurnalistikanın həm bir elm sahəsi, həm də praktik fəaliyyət sahəsi kimi hardan başlayıb hara getdiyini, keçilən yolun tarixi təcrübəsini, milli ənənələrin səmərəliliyini, peşəkarlığın üsul və yollarını öyrədir. O da təsadüfi deyil ki, bu fənnin hazırlandığı və tədris olunduğu kafedra da «Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi» adlanır. Deməli, bu fənn kafedrada tədris olunan digər fənlərə açar rolunu da oynayır və bu baxımdan fundamentallıq keyfiyyəti kəsb edir.

Jurnalistika xüsusi elm sahəsidir. «Jurnalistika aləminə daxil olarkən, ilk növbədə bu aləmi təşkil edən elementləri bütöv görə bilmək, «jurnalistika» anlayışının mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Bunun üçünsə, bəzi təsəvvürlərdə olduğu kimi, köşklərdəki yüzlərlə qəzeti görmək, çoxsaatlı teleproqramlara baxmaq kifayət deyil. Çünki bunlar «jurnalistika» deyilən mürəkkəb bir sahənin nəticə məhsullarıdır».¹ Jurnalistika bu məhsulun yaranmasının, onun oxucuya, tamaşaçıya necə çatdırılmasının sirlərini öyrədən bir mürəkkəb mexanizmdir. Bu mürəkkəb mexanizm, bu mürəkkəb anlayış birdən-birə yaranmayıb. Qəzətdən mətbuat anlayışına, mətbuatdan kütləvi informasiya anlayışına, bundan kütləvi kommunikasiya anlayışına və nəhayət bütün bunları özündə ehtiva edən media anlayışına uzanan yolda jurnalistikanın keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini də öyrənmək çox vacibdir. Ona görə də dərslik jurnalistikanın keçdiyi tarixi inkişaf yolundan başlayıb müasir yaradıcılıq prosesinin sirlərində bir çox mətləbləri özündə əks etdirir.

¹ Ахмадулина Е.В. Краткий курс теории журналистики. стр. 3-4

I FƏSİL

JURNALİSTİKANIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAF PROSESİ

§1. Jurnalistikanın meydana çıxmasını şərtləndirən amillər

Jurnalistika, kütləvi informasiya vasitələri öz tarixini qəzətdən başlayır. «Qəzetin tarixi, onun meydana gəlməsi isə dünya sivilizasiyasının inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur».¹ Dünya sivilizasiyası formalaşdıqca «insanların bir-birilə əlaqəsini yaradan informasiya-kommunikativ münasibətlər sisteminə ehtiyac duyulmuşdur».² «İnsanların xəbərləşməyə ehtiyacı ibtidai icma quruluşu sistemindən üzü bu yana getdikcə artmışdır».³ İnsanlar təkcə öz ətrafında, öz çərçivəsində deyil, kənarında, onlardan uzaq məkanlarda da nə baş verdiyini bilməyə ehtiyac duymuşlar. Bu da insanlar, cəmiyyət, ölkələr arasında informasiya paylaşmasına aparən yolun ilkin başlanğıcı idi. O zaman ki, insan informasiyanın «sadəcə iki adam arasında deyil, ayrılmaz bir parçası olduğu cəmiyyətin həyatı ilə də bağlı olduğunu dərk etməyə başladı, onda informasiyanı ötürmək üsulları üzərində də düşünməli oldu».⁴

Əlbəttə, insanların ilkin informasiya paylaşması bir yerə cəm olmaq, xəbərləri birgə bölüşmək formasından başlayır. Hətta, nağıl, dastan, saaqa gecələri də bu tələbatdan doğmuşdur. Kitabın ilkin olaraq meydana gəlməsi də bədii ədəbiyyatın cəmiyyət həyatına nüfuzunun güclənməsinə bağlıdır. Hətta

¹Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра. М., изд-во «Аспект-ПРЕСС», 2004, стр. 6

²Ахмадулина Е.В. Краткий курс теории журналистики. Стр. 16

³Прохоров Е.П. Введение в теории журналистики. М., изд-во «РИП-Холдинг», 2000, стр. 22

⁴Atilla Girgin. Qazetçiliğin Temel İlkeleri. İstanbul, «Der» yayınları, 2008, səh.1

sonralar çap maşınlarının ixtirası və təkmilləşməsi prosesinin genişləndiyi uzun zaman boyu da bədii düşüncə, bədii söz cəmiyyəti daha çox cəlb etmişdir.

Bu mənada min illər boyu insanı, cəmiyyəti kamilləşdirmək missiyası bədii ədəbiyyatın üzərinə düşmüşdür. Mətbuatın yaranması və inkişafı ilə bədii sözün oxucuya çatdırılması prosesi bir az da gücləndi. Xüsusilə ədəbi-bədii jurnallar bütün dünyada bədii ədəbiyyatın tirajlanmasına yardımçı oldu. Lakin XX əsrin sonlarında informasiyalı cəmiyyətin meydana gəlməsi ilə bədii sözün min illik qadir gücü zəifləməyə, hətta öləlməyə başladı. Cəmiyyət uzun roman və povestləri kiçik informasiya formatlarına, kütləvi informasiya vasitələrinə, xüsusilə vizuallığı təmin edən televiziyaya dəyişməyə başladı. İnformasiyalı cəmiyyət çağında işgüzar amerikalılar L.Tolstoyun 90 çap vərəqi həcmində «Hərb və sülh» romanını 35 səhifəlik şərhə oxumağı üstün tutdular. Cəmi əlli il əvvəl öz poetikası ilə dünyanı heyran qoyan F.Dostoyevski, Q.Q.Markes, Kobo Abe, Kortasar... kimi dahi yazıçılar ikinci plana keçdilər və s. Jurnalistika informasiyalı cəmiyyətin yaranmasında öz rolunu oynadı. Özü birinci plana keçdi. Ancaq bu proses birdən-birə baş vermədi. Jurnalistika cəmiyyətin həyatına bu gündə təsirini, gücünü göstərmək üçün çox uzun və çox çətin bir yol keçdi. Bu uzun və çətin yola qısa bir nəzər salmaq lazımdır.

Jurnalistikanın yaranması və inkişafı cəmiyyətin informasiya mübadiləsinə ehtiyacının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Biz bu gün informasiyanın böyük gücündən, bütün dünyada oynadığı aparıcı roldan və bütövlükdə informasiyalı cəmiyyətdən çox danışıyıq. Bununla belə insanın, cəmiyyətin informasiyaya ehtiyacı onun özünün yaranma tarixi qədər qədimliyə malikdir. Bəşər tarixində sivilizasiyanın ən önəmli məqamı sayılan yazının meydana çıxması ilə formalaşan məktublaşma prosesi informasiya mübadiləsinin tirajlanma başlanğıcı kimi də qiymətləndirilə bilər. Rəsmi informasiyanın

eyni məzmunlu məktubla müxtəlif rəsmi istiqamətlərə ünvanlanması yazı texnikasının gələcək inkişaf qüdrətindən xəbər verirdi. V.Voroşilovun da qeyd etdiyi kimi, «ilk belə yazı mətninin tarixi bizim eradan əvvəlki 8-6-cı minilliyə gedib çıxır».¹ Yazının meydana gəlməsi ilə insan, hətta gələcəyə ötürmək istədiyi informasiyanı qayalara, daşlara... həkk etməyi də xüsusi bir üsul saydı. Antik mədəniyyət və bütövlükdə sivilizasiya jurnalistika institutunun gerçəkləşməsinə şərait yaratmışdır. Bu keyfiyyət ilk növbədə insanların müntəzəm xəbərləndirilməsinə cəhdlərlə bağlıdır. Həmin xəbərlərin ötürülməsi rolunu ilk dəfə ağ hasarlar oynamışdır. «Qədim Romada da birinci minilliyin lap başlangıcında informasiya mübadiləsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Burada hətta qəzetə bənzər taxta lövhələrin üzərinə qıps çəkərək ona xəbərləri yazır və müxtəlif forumlarda görkəmli yerlərə qoyurdular».² Bu tipli «qəzetlər» üçün hazırlanan yazıları qullar və ya xüsusi tutulmuş adamlar köçürürdü. Hazırlanan qəzetəbənzər lövhələrdə xəbərləri elə həmin adamlar öz sahiblərinə çatdırırdılar. Beləliklə, xəbərin tirajlanması, yayılması və çatdırılması prosesi özünün ilkin çağını yaşayırdı. Jurnalistikanın nəzəri və tarixi problemləri ilə məşğul olan ünlü alim Y.N.Zasurski həmin adamları müasir jurnalistlərin proobrazları kimi qiymətləndirir.³

Məlumdur ki, informasiya mübadiləsində və informasiyanın çatdırılmasında tirajlanma çox böyük rol oynayır. Qədim rəsmi xəbərlərin əhaliyə çatdırılmasında carçıların mümkün qədər çox adam yığılmış meydanlardan istifadə etməsi informasiyanın ilk primitiv tirajlanma üsuludur. Yazı mədəniyyətinin ortaya çıxması ilə digər bir sərfəli məqam yaranır: informasiyanın yığılıb saxlanması – konservasiyası. Qədim

¹Ворошилов В.В. Журналистика. Санкт-Петербург. 2000. стр. 8.

²Засурский Я.Н. Журналистика и мир на рубеже тысячелетий. «Информация и общество». М., 2000. стр. 12.

³ Yənə orada